

Aysel Həsənova
Aİİ

ayselgasanova@ait.edu.az

ANTROPOLOJİ DİLÇİLİK SAHƏSİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Açar sözlər: antropologiya, dilçilik, dil ailəsi, Mərkəzi Amerika dilləri.

Key words: anthropology, linguistics, language family, Central American languages.

Ключевые слова: антропология, лингвистика, языковая семья, языки Центральной Америки.

Antropoloji dilçilik, əsasən yazılı abidələri olmayan xalqların danışdığı dillərin sinxron və yadiaxron öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqat sahəsi kimi qısaca təsvir edilə bilər. Müasir dilçi-antropoloqların nəzəriyyə və metodları digər dilçilərin nəzəriyyəsi və metodlarından ciddi şəkildə fərqlənir. Ən vacib fərq, çox güman ki, metodologiyadadır: dilçi-antropoloq onun ixtiyarında ədəbi əsərlər və erkən abidələr olmadığı üçün materialı (sözlər toplusunu) özü, birbaşa bu dildə danışanlardan toplayır. Buna nümunə Amerika hindularının dilləri ola bilər. Amerika hindularının dilləri kimi ekzotik dillərin öyrənilməsi bir avropalı üçün çox çətindir, bu dilin öyrənilməsi elementar praktik ustalıqlarından kənara çıxmadan çox vaxt səthi olur.

ABŞ-da antropoloq-dilçilər, ilk növbədə Amerika hindularının çoxsaylı və müxtəlif dillərini öyrənməklə məşğuldurlar. 1890-cı ilə qədər bu sahədə işlər əsasən xristian dininin daha geniş yayılması üçün dini kitabları yerli dillərə tərcümə edən missionerlər tərəfindən aparılırmışdır. 1891-ci ildə Meksikanın şimalında yerləşən hindu tayfalarının dillərinin ilk tam təsnifatı ortaya çıxdı. Bu D.U. Pouel və onun bəzi həmkarları tərəfindən hazırlanan əsər idi [6].

Müasir antropoloji dilçiliyin başlanğıcı Şimali Amerikanın on doqquz doğma Amerika dillərinə dair on doqquz detallı monoqrafiyanı özündə cəmləşdirən "Əl kitabı və Amerikanın Hind Dilləri" [1] monumental kitabın yaradılmasında iştirak edən Franz Boas tərəfindən qoyuldu; özü də bu kitabın redaktoru idi.

Təlimata giriş F.Boas tərəfindən 1911-ci ildə yazılsa da, hələ də yazısı olmayan dilləri öyrənən alimlər üçün faydalı təsviri dilçilik prinsiplərinin əla ekspozisiyası hesab olunur. Girişdə F.Boas dil analizinin əsas prinsiplə-

rini müəyyənləşdirir: hər bir dil yalnız norma (məsələn, Yunan-Latin qrammatikası) baxımından təsvir olunmamalı, səslər, formalar və mənaların modelləri əsasında izah olunmalıdır. Bu modellər induktiv olaraq müvafiq mətnlərdən alındığı formalaradır. Antropoloji dilçiliyin F.Boas ənənəsi, onun rəhbərliyi altında antropologiya və dilçiliyi öyrənən Edvard Sepir tərəfindən şərəflə davam etdirildi.

Müasir struktur dilçilik baxımından bir çox cəhətdən köhnəlmiş olsa da, Sepirin əsərləri ("Dil" [7], "Seçilən yazılar" [9], xüsusi məsələlərə həsr olunmuş çoxsaylı məqalə və monoqrafiyalar) hələ də antropoloji dilçiliyə əla girişdir. Mandelbaum yazır: "Rəsmi təsvirlər və dilşünaslıq, E.Sepirin fikrincə, yalnız dilçinin ilk vəzifəsidir, çünki o, dilçiliyi sosial elm, hər bir dili bütün mədəniyyətin aspektlərindən biri hesab edir" [11]. O, yazılarında və tədrisində daim dil hadisələrini mədəni hadisələrlə əlaqəli təhlil etmək, nitqin ictimai mühitdə öyrənilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır [11].

Dilin öyrənilməsi ilə bağlı oxşar fikirlər də E.Sepirin tələbələrinə və ya onun təlimlərinin təsiri altında olan müasir dilçi-antropoloqlara xasdır. F.Boas və E.Sepir kimi Amerika antropoloq-dilçiləri əsasən Şimali və Cənubi Amerikanın tayfa dillərini araşdırmışdılar. Ən az fərqli və ya mindən çox fərqli dillərin olmadığı bu geniş ərazidə Meksikanın şimal bölgəsi geniş öyrənilmişdir. Demək olar ki, bütün daha böyük dil ailələrini təmsil edən çox sayda dildə müfəssəl təsvirlər müasir ruhda hazırlanmışdır.

Son illərdə Meksika və Mərkəzi Amerikanın tayfa dillərinə həsr olunmuş çox sayda tədqiqatlar ortaya çıxmışdı. Əksər hallarda bu, Norman A.Makkounonun və Yay Dilçilik İnstitutunda Kennet L. Paykın rəhbərliyi altında təhsil alan missionerlərin işinin nəticəsidir.

Cənubi Amerikanın dilləri hələ də, bir qayda olaraq, zəif öyrənilmişdir, baxmayaraq ki, burada Yay İnstitutunun əməkdaşları artıq öz işlərinə başlamışlar (əsasən Peru və Braziliyada). Əldə olunan uğurlara baxmayaraq, hər üç ərazidə (Meksika, Peru və Braziliyada) hələ çox iş görülməlidir. Şimali Amerikanın Atabask dillərini araşdırarkən, məsələn, otuz və ya daha çox Atabask dillərindən altısının quruluşu haqqında lazımı məlumat əldə olunmuşdur.

Amerika hindularının dillərinin hərtərəfli öyrənilməsi həm ümumi dilçilik, həm də antropoloji dilçilik üçün vacibdir. Məlumdur ki, keçmişdə bu cür tədqiqatlar dil elminə mühüm töhfə vermişdi: Boas, Sepir və Blumfildin linqvistik nəzəriyyəsi və metodlarının təbiəti və istiqaməti elm adamlarının bu sahədəki işləri ilə bağlıdır. Dilçilik elmi bütün dil strukturlarının tabe olduğu ümumi qanunları müəyyən etmək üçün məhdud bir empirik bazaya

əsaslanma bilməz. Bu qanunlar uzun bir yoxlanmaya ehtiyac duyur və yazısı olmayan xalqların dilləri, çoxluğuna və müxtəlifliyinə görə, belə bir yoxlanmanın aparılması üçün bir növ eksperimental laboratoriyadır.

Amerika hindularının və digər yazısı olmayan xalqların dillərinin tarixi müqayisəli öyrənilməsinə erkən yazılı abidələrin olmaması mane olur. Bir çox alimlər tarixi təsdiqlənməyən dillərlə işləməkdən imtina edirdilər və yazılı abidələrin tam olmaması halda dilin tarixi öyrənilməsinin mümkün olmadığına inanırdılar. Algonkin dillərini araşdıran Blumfild və Amerikalı hinduların bir sıra dil ailələrini araşdıran Sepir qısa müddətdə bu fikri təkzib etdilər.

Beləliklə, 1931-ci ildə Sepir yazdı: “Buna inanmaq üçün hər hansı bir səbəb varmı? Müntəzəm fonetik dəyişiklik prosesi inkişaf etmiş millətlərin dillərinə nisbətə daha sivil xalqların dilləri daha az xarakterikdirmi? Bu suala mənfi cavab verilməlidir. Sürətlə çoxalan faktlar, müntəzəm fonetik dəyişikliklərin latın, yunan və ya ingilis dillərində olduğu kimi, Amerikan hindularının və ya Negro tayfalarının dillərində də geniş təmsil olduğunu göstərir. İnkişaf etməmiş xalqların dillərində bu qanunları tapmaq çətindirsə, bu, həmin dillərə xas olan bəzi özəl xüsusiyyətlərlə deyil, sadəcə onları öyrənməyə çalışan tədqiqatçıların metodlarının qüsurları ilə izah olunur” [10].

Yazısı olmayan dillərin müqayisəli-tarixi tədqiqatları sinxron aparılan tədqiqatlarla müqayisədə az olsa da, burada səbəb onlardan yalnız bir neçəsinin adekvat təsviri araşdırmalardı və tam lüğətlərə sahib olmasıdır ki, onsuz belə tədqiqatlar mümkün deyil. Antropoloq dilçilər ədəbiyyatı olmayan xalqların dillərini əlaqəli dillər qruplarına və ya ailələrə təsnif etməyə çox vaxtlarını sərf etmişlər. Bu təsnifatların əksəriyyəti Meksikanın şimalında D.U.Pauel tərəfindən yayılmış yerli Amerika dillərinin təsnifatına bənzəyir; onlarda olan dillər asanlıqla izlənilən oxşar xüsusiyyətlər əsasında qruplaşdırılır və buna görə də dillərin tarixi, demək olar ki, nəzərə alınmır. Belə müşahidə metodlarından istifadə edərək Pauel Meksikanın şimalında 55 yerli Amerika dilini qeyd etdi. Tomas və Suanton Meksikada və Mərkəzi Amerikada 25 dilə, Rive və digər alimlər isə Cənubi Amerikanın dillərini 77 ailəyə ayırdılar [3].

1891-ci ildən Pauelin təsnifatı ilk dəfə gün işığını görəndən bəri yəni işlənirdi və hər dəfə ailələrin sayı azalırdı. Təsnifata xüsusən də Sepir tərəfindən köklü dəyişikliklər edildi: o, Pauel tərəfindən vurğulanan bütün dil ailələrini, eləcə də Meksika və Mərkəzi Amerika ailələrini yalnız altı altı ailəyə ayırmağa təklif etdi: I. Eskimo-Aleutiya; II. Algonkino-va-Kashi (Algonkin-Ritvian dilləri, Kutenai, Moska) III. Na-den (Haida, Tlingit, Atabask

dilləri); IV. Penuti (Kaliforniya, Oregon və Penuti Meksikan dilləri); V. Hoksko-Sioux (Hoksko-Koahuiltek dilləri, Yuki, Keres, Tunik, Iroquois-Caddo, Siusko Yuchi, Muskogee); VI. Asteko Tanoskaya [8].

Sepir bu təsnifatı “perspektivli, lakin təfərrüatlardan bəlli olmayan” adlandırdı. Altı qrupa verdiyi xüsusiyyətlərə görə, onun təsnifatı bütövlükdə struktur xüsusiyyətləri əsasında qurulmuşdur (məsələn, prefiksasiya və s. kimi ümumi struktur hadisələri əsasında deyil, xüsusi, spesifik struktur paralelləri əsasında). Digər əsərlərdə Sepir mümkün əlaqəli sözlərin siyahısı ilə möhkəmləndirilən genetik əlaqələri də nəzərə almışdı. Aydındır ki, Sepirin məqsədi son və qeyri-şərtsiz təsnifat vermək deyil, gələcək elmi araşdırmalarda istiqamətləndirilə biləcək bir fərziyyə formalaşdırmaq idi.

Sepirin təsnifatı zamanın sınağından keçdi. 1937-ci ildə Triger və Vorf Sepir tərəfindən təyin olunan Asteko-Tanoik qrupunu dəstəkləyən əlavə sübutlar təqdim etdilər və Denden dilləri sahəsində aparılan araşdırmada (hələ dərc olunmamış) bu dillərin qruplaşdırılmasını qəbul edirlər. 1958-ci ildə Meri Haas "Algonkin və Ritvian dillərinin genetik bağlı olduqlarını tam əminliklə ifadə etməyə imkan verən" məlumatı yaydı. Sonrakı işlərində Algonkin-Ritvian dillərini (Sepirdə II qrup) Tunik və Natçez-Muskogian (Sepirdə V qrupu) ilə birləşdirən M.Haas Sepirin təsnifatına əhəmiyyətli dəyişikliklər təqdim etdi [2].

M.Haasın, "araşdırmasının nəticələri, ilkin olsa da, Algon-Kinsky-Ritvian dillərinin Hudson Körfəzinin hind dilləri ilə genetik yaxınlığını inandırıcı şəkildə nümayiş etdirir". Faktların olmaması səbəbindən bu əlaqə Sepir tərəfindən II və V qruplara ayrılan digər dillərə aid olunmur. Latın Amerikasının hindu dilləri (o cümlədən Meksika, Mərkəzi Amerika, Qərbi və Cənubi Amerika) son dərəcə çoxdur: Makkvinin ilkin hesablamalarına görə, burada 2 min dil və ləhcələr qeyd olunur, “hazırda 17 böyük və 38 kiçik ailəyə bölünmüş, yüzlərlə fərdi dillər təsnifat xaricində qalır”. [5] Bu dillərin böyük əksəriyyəti yalnız qısa lüğətlərdən məlum olur, baxmayaraq ki, son illərdə alim və missionerlərin söyləri sayəsində elm bir çox yeni faktlar əldə etmişdir. Və, nəhayət, yazısı olmayan dilləri təsnif etmək üçün başqa bir təşəbbüsdən bəhs edilməlidir, yəni Qrinberq təsnifatından [4]. Qrinberq təsnifatı Meynhofun əvvəlki təsnifatından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, bu da Qrinberqə görə, “tipoloji xarakter daşıyır” və bu səbəbdən “genetik təsnifata səbəb olmur” [4].

Çoxlarının antropoloq-dilçilərin elminə potensial töhfəsi kimi görünən etnolinqvistika sahəsi də ən az ciddi praktik və nəzəri elmi əsərlərin yaradıldığı sahədir. Bu sahə həm antropoloqların, həm də dilçilərin ən sərt tənqid

obyektinə çevrilib. Bu vəziyyətin səbəblərini açıqlamaq çətin deyil: etno-lingvistik tədqiqatçılardan həm dilçilik, həm antropologiya və psixologiya ilə bağlı bilik tələb edir. Hər vəziyyətdə eyni zamanda öyrənilən dillərin və onların mədəni mühitinin tədqiqi dərindən bilik tələb edir ki, bu da yalnız ana dili üçün mümkündür və çox nadir hallarda, əgər mümkünsə, xarici dil və mədəniyyət ilə məşğul olan alim tərəfindən əldə edilə bilər.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar və təhrik olunan müzakirə ən azı daha aydın bir anlaşmaya və, yəqin ki, Vorf hipotezi kimi fərziyyələrlə əlaqədar ortaya çıxan problemlərin daha dəqiq bir şəkildə tədqiqinə kömək edəcək. Ehtimal ki, yeni tədqiqatlar (və bəzi hazırda aparılan axtarışlar) problemin araşdırılmasında daha məhsuldar yollarını göstərəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Boas F. Handbook of American Indian Languages. «Bulletin», 40-Bureau of American Ethnology, часть 1, 2, Washington, 1911. III hissə Auqustin tərəfindən 1938-ci ildə Nyu-Yorkda çap olunmuşdur
2. Haas M. A New Linguistic Relationship in North America: Algonkian and the Gulf Languages, -«Southwestern Journal of Anthropology», 14, 1958, pp. 231-264.
3. Hoijer H. and others, Linguistic Structures of Native America-Viking Fund Publications in Anthropology, № 6, 1946, pp. 9-29.
4. Greenberg J.H. Studies in African Linguistic Classification. New Haven: Compass Publishing Co., 1955.
5. McQuown N. The Indigenous Languages of Latin America. -«American Anthropologist», 57, 1955, pp. 501—570 (p. 501).
6. Powell J. W. Indian Languages of America and North of Mexico (Seventh Annual Report of the Bureau of American Ethnology).-Washington, 1891.
7. Sapir E. Language.- New York: Harcourt Brace, 1921.
8. Sapir E. Central and North American Indian Languages. Encyclopedia Britannica, 14th ed., 1929. (Перепечатана в Selected Writings of Edward Sapir, pp. 169—178.)
9. Selected Writings of Edward Sapir. Ed. by D. L. Mandelbaum. -Berkeley and Los Angeles: University of California Press., 1949.
10. Selected Writings of Edward Sapir, pp. V, VI. Səpirin əsərlərinin təfərrüatlı təhlili 2.Xerrisin rəyində verilməmişdir: Selected Writings, в «Language», 27, 1951, pp. 288—333.
11. <https://classes.ru/grammar/151.new-in-linguistics-4/source/worddocuments/12.htm>

Aysel Hasanova

Summary
Some notes on the field of anthropological linguistics

The article is devoted to the study of anthropological linguistics. It is known that anthropological linguistics, as a separate area of linguistics, is engaged in the study of little-known languages that do not have written monuments. The article describes the theories and dogmas of various scholars involved in anthropological linguistics and the study of exotic languages in Central America and Mexico. The features of these languages and their belonging to a particular language family are revealed. The relationship and differences of these languages are also stated.

Айсель Гасанова

Резюме
Некоторые заметки относительно антропологической лингвистики

Статья посвящена рассмотрению проблем антропологической лингвистики. Известно, что антропологическая лингвистика как отдельная область языкознания занимается изучением малоизвестных языков, народов, у которых отсутствуют письменные памятники. В статье описываются теории и подходы различных ученых, занимавшихся и занимающихся антропологической лингвистикой, в частности экзотических языков Центральной Америки и Мексики. Выявляются особенности этих языков и их принадлежность к определенной языковой семье. Затронут также вопрос о связях и отличиях данных языков.

Rəyçi: fil.f.d.İ.Səmədova